

האשה כמוהלת — ההלכה וגלגוליה בסמ"ג

יַעֲקֹב ש' שְׁפִיגֶל

הדברים שלפנינו הם חלק, מורחב ומעובד, מתוך הרצאה שניתנה בערב עיון לזכרו של ידידי הרב ד"ר א"ג אלינסון ז"ל, חבר המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן. בתחילת דברי אמרתי דברים מעין אלו:

רעי המנוח עסק רבות בנושא האשה והמצוות, ואף פרסם כמה ספרים בנושא זה. באחת הפעמים בהן שוחחנו על ספריו העירתיני כי בספרו האשה והמצוות, חלק א, הקדיש פרק לנושא: "מצוות שאין האשה רשאית לקיימן", ומן הראוי היה שיכתוב גם על מצוות שהאשה רשאית לקיימן. הוא גינענע לי בראשו והסכים עמי כי יוסיף זאת באחת המהדורות של הספר. לצערנו, נלקח מעמנו ד"ר אלינסון בחטף, ולא זכה להמשיך וללמד תורה לרבים. מצאתי לנכון לעסוק באחת המצוות שיש לה קשר עם הפרק האמור. ויהיו דברים אלו נר לגשמתו.

דומה עלי שיאה לפרסם הדברים, ואין טוב מאשר בכתב-עת של המחלקה, בה היה חבר במשך שנים רבות.

בעבודתה זרה כז ע"א איתא ¹:

איתמר, מנין למילה בעובד כוכבים שהיא פסולה, דרו בר פפא משמיה דרב אמר ואתה את בריתי תשמור, ורבי יוחנן [אמר] המול ימול, מאי בינייהו ... אלא איכא בינייהו אשה, למ"ד ואתה את בריתי תשמור ליכא, דאשה לאו בת מילה היא, ולמ"ד המול ימול איכא, דאשה כמאן דמהילא דמיא. ומי איכא למאן דאמר אשה לא, והכתיב ותקח צפורה צור, קרי ביה ותקח², והכתיב ותכרות, קרי ביה ותכרת³, דאמרה

- 1 הקטע מובא בזה לפי גוסה דפוס וילנא, מבלי לציין לחילופי גירסאות, כיון שאין הם מהותיים לעניננו. עכ"פ כך הוא, באופן כללי, גם בכ"מ, בכ" ספרדי, מהד' אברמסון, ובכ" פריס 1337 (תצלומו במפעל רש"י במכון לחקר ההלכה הבהר תלמודית שבאוניברסיטת בראייל).
- 2 בכ"מ ובכ" ספרדי, מהד' אברמסון, מלה זו מנוקדת בפתח תחת דאזות תיו. גם בהמשך נמצא פתח תחת האזות תיו במלה "ותכרת".
- 3 ר"י ענגל בגליוני הש"ס הקשה: "קצ"ע ל"ל למימר קרי ב' הא מפאת שהיא ציוטה לעשות שייד לממר בפשיטות ותקט ע' שבת קכ"ז א' דתני שם בבבירא ועימר רבי ומפרש דציוה

לאיניש אחריןא ועבד. ואיבעית אימא, אתיא איהי ואתחלה ואתא משה ואגמרה. ברצוננו לברר מה עמדת ההלכה בסוגיה זו. מתברר כי יש שלוש שיטות בעניין זה.

שיטה א – אשה כשרה כמו איש.

בשאלות, פרשת וירא, סימן י, מהד' מירסקי עמ' סו, נמצא:

ברם צריך אשה מה היא למימהל ... תא שמע ... דרא בר פפא אמר משמיה דרב ... ור' יוחנן אמר ... ורב ור' יוחנן הלכה כרבי יוחנן.

היינו, לפי שיטת השאלות, יש ללכת לפי הכלל הידוע⁴ שרב ור' יוחנן הלכה כר' יוחנן, ונמצא שאשה כשרה למול לכתחילה כמו איש, ואין שום הבדל בינה לבינו. בשיטה זו הלכו גם ראשונים אחרים. כך פסק בלקח טוב בראשית יז, יג, מהד' בובר דף לח ע"ב⁵; וכן בשכל טוב שם, מהד' בובר עמ' 16. אלא שבשכל טוב יש שינוי מסוים בנימוק. ואלה דבריו: "ואפי' בת ישראל ימול את אחרים, וכה"א ותקח צפורה צור ותכרות את ערלת בנה". היינו, הנימוק לפסק ההלכה כר' יוחנן הוא פשטא דקרא⁶. כך פסק גם בספר יראים, מהד' ר"א שיף, סימן תב, עמ' רכה. והריקאנטי הביא דעתו בלבד בסימן תקצד, ואם כך אף הוא סבור כן. וכן פסק בספר בשר על גבי גחלים, ובספר אור זרוע⁷. וכן פסק בספר תמים, סוף סימן קעא בשם ר"א אב"ד⁸.

נמצא כי חכמי צרפת ואשכנז סבורים כי אשה כשרה למול לכתחילה⁹.

ועימר, ועוד האריך בזה. וכן העיר בזה ר' אהרן לוויין בספרו "הדרש והעיון" על שמות שם. ותמיהני שלא ראו כי הריטב"א בחידושו כבר העיר בזה, ולדעתו דברים אלו הם תירוץ התלמוד ע"ש. וראה עוד תוספות חכמי אנגליה בעניין זה. ולע"ד ניתן אולי ליישב באופן נוסף. הרי בפסוק נאמר: "ותקח (בחיריק) צפורה צור ותכרות (בחיריק) את ערלת בנה ותגע (בפתח) לרגליו" וגו'. והנה בפועל השלישי יש שינוי בניקוד בינו לבין שאר הפעלים. ועתה אין לומר כי משמעות פעלים אלה כי צפורה ציוותה על כך, שאם כן מה טעם יש שינוי בפועל השלישי. וכוונת התלמוד לומר כי גם את שני הפעלים הראשונים יש לקרוא באותו ניקוד בו אנו קוראים את הפועל השלישי ורק אז ניתן לומר כי אמרה לאחר, ובזה יש לנו אחידות בפסוק. ויש לומר כי זו היתה גם כוונת הריטב"א ע"ש.

ביצה דף ד ע"א. 4

בובר בהערותיו כתב שדברי הלקח טוב נסמכים על השאלות. ועוד הוסיף כי כן פסקו הרמב"ם והרי"ף. נכון הדבר כי הם פסקו הלכה כר' יוחנן, אבל הוסיפו תנאי מגביל, כמו שנראה לקמן, ובזה אינם שווים לשאלות. בובר לא מצא לנכון להדגיש זאת.

וכן מוזכר נימוק זה באחד הנוסחים של בה"ג, ראה לקמן בשיטה ב. וראה עוד בהערה הבאה. הלכות מילה ח"ב, סימן צז, ושם הובאו דברי השאלות ודברי ספר בשר על גבי גחלים, ומכיון שבעל או"ז הביאם כך, משמע כי סבור כמותם. יש להעיר כי בספר בשר ע"ג גחלים הנימוק לפסק ההלכה הוא הפסוק. היינו בעל האו"ז הביא את שני הספרים לא רק משום ששניהם פוסקים כר' יוחנן, אלא גם ללמדנו כי יש נימוקים שונים לפסק זה.

בכנסת הגדולה יו"ד סי' רסד, תגהב"י אות א, הביא את דעת הראב"ה מתה"ד סי' קעא. וזו כנראה טעות, וכוונתו לתמים דעים ולדעת הר"א אב"ד. והעיר על כך כבר בספר הברית, לר' משה בונם פירטינסקי, ניו יורק, תשל"ח, עמ' קנג.

לגבי הספרים לקח טוב ושכל טוב, לא נתברר היכן נתחברו, אבל ברור שאין הם ספרדיים. הספר שכל טוב נתחבר כנראה באיטליה, על-פי דברי בובר במבואו לספר, ולפי זה הדבר עולה בקנה אחד עם הריקאנטי שאף הוא, איטלקי, סבור כן. אבל בשבלי הלקט, הלכות מילה, מהד' בובר, דף קפו ע"ב, פסק שאשה כשירה רק במקום שאין איש. ואילו רי"ד בפסקיו, כ"י פריס

ש י ט ה ב — אשה כשרה רק במקום שאין איש.

בעל הלכות גדולות, מהד' הילדסהיימר, ירושלים, תשל"ב, עמ' 204, כתב :

מאי בינייהו איכא בינייהו אשה ... לר' יוחנן ... איתתא נמי בכלל ישראל היא ומהלא. והיכא דליכא גברא יהודאה דידע למימהל ואיכא איתתא דידעה למימהל מהלא איתתא ושפיר דאמי והילכתא כר' יוחנן דקיימא לן רב ור' יוחנן הלכה כר' יוחנן. (דאמר איתתא מהלא דכת' ותקח צפורה צור ותכרות את ערלת בנה) ¹⁰.

וכדברים אלה ממש כתב גם הרי"ף במסכת שבת סוף פ"ט, ואחריו הרא"ש שהעתיק את דבריו. גם הרמב"ם בהלכות מילה רפ"ב כתב כן, ואלה דבריו :

הכל כשרין למול ואפילו ערל ועבד ואשה וקטן מלין במקום שאין שם איש.

וכן פסקו חכמי ספרד נוספים ¹¹. אף חכמי פרובנס פסקו כן, פרט לר"א אב"ד שהוזכר לעיל ¹².

- 365 ס' 30134 כתב : וקיימ' לן רב ור' יוחנן הלכה כר' יוחנן. היינו מתאים לאמור על חכמי איטליה. אבל נכדו הריא"ז כתב בפסקיו, כ"י אוקספורד 643 ס' 20559 : "מי שהוא בן מילה ראוי לימול. יצא גוי שאינו בן מילה וכן האשה שאינה בת מילה אינה ראויה לימול והמל מהם, מילתו מילה. ונראה בעיניי שצריך להטיף ממנו דם ברית על [ידי] ישראל וזכר כמבואר בקונטרס הראיות". וזו שיטה המתאימה לסמ"ק המוזכר לקמן בשיטה ג'.
- 10 התוספת בסוגריים נמצאת בה"ג, דפוס ברלין, עמ' 102. ואכן עוד כמה מהראשונים, ראה לקמן בהערה, הביאו גם את הפסוק כראיה. ולכאורה אי קי"ל שהלכה כר' יוחנן מה צורך יש בראיה זו. ואכן בספר שכל טוב ובבשר ע"ג גחלים, לעיל הערות 2, 3, הסתמכו על ראיה זו בלבד. יתכן שיש לנו כאן שילוב של שתי השיטות, וצריך לומר כי הראיה השנייה הובאה לחיזוק.
- 11 נמוקי יוסף לע"ז שם, מהד' בלוי עמ' רד. (הוא הוסיף נימוק לפסוק כי פשטא דקרא משמע כר"י, וראה לעיל הערה 7.) ר' ירוחם בתולדות אדם וחוה, נתיב א ח"ב, דף יד ע"א כתב : "אבל אשה שידועת למול מלה וכן פסק רי"ף דהלכה כר' יוחנן". דברים אלו נראים כמקוצרים, שהרי אם הוא סבור כשיטת הרי"ף, היה לו לומר שאשה כשירה דווקא במקום שאין איש. אבל מ"מ נראה כי פסק כר"י. ומעין כך בצדה לדרך, מאמר ראשון, כלל ד, פכ"ג שכתב : "הכל כשרים למול אפילו עבד או אשה או קטן אבל כנעני לא ימול". נראה כי העתיק כאן את לשון הרמב"ם, אלא שיש קיצור בלשונו. היינו לדעתו אשה כשרה רק במקום שאין איש. וכן נראה שיש לומר בדעת הר"ן והריטב"א שבחידושיהם לע"ז כתבו שהלכה כר"י, ולא הזכירו כי אשה כשרה דווקא במקום שאין איש. אמנם הם לא הזכירו את פסק הרי"ף, אבל בכל זאת נראה בעיני כי קיצרו בדבריהם, כיון שנראה כי בני ספרד סברו כי אשה כשרה רק במקום שאין איש. וכן דעת ר"י אלנקאה, במנורת המאור מהד' ענלאו, פרק ששי, עמ' 478 ; בצרור החיים לר' חיים בן שמואל תלמיד הרשב"א, ירושלים, תשכ"ו, כתב : "וכתב הרי"ף ז"ל הילכך היכא דליכא גברא יהודאה דידע למימהל מהלא איתתא יהודיתא דידעה למימהל ושפיר דאמי, וכן דעת ר' יוחנן, וכן פשטא דקרא ותקח צפורה צור, אע"פ דדחי בע"ז קארי ותקח, פשטא הכי משמע". וראה לעיל הערה 7. ר' אישתורי הפרח, ב'כפתור ופרח' פ"ה כתב שרש"י פסק שאשה כשרה למול, וכן פסק הרי"ף. רי"פ פערלא בביאורו 'פרחי ציון' ירושלים תש"ו, דף קעו ע"ב דן בשאלה היכן כתב כן רש"י ; מ"מ שיטת רש"י לא הוזכרה בראשונים.
- 12 וכן פסק העיטור, שער שלישי, הלכות מילה, מהד' רמא"י, דף נ ע"ג ; האשכול, הלכות מילה, מהד' אלבק, עמ' 11, מהד' אויערבך עמ' 129 ; המאירי ב"בית הבחירה" על ע"ז. אלבק בהערותיו להאשכול שם הערה יד, הפנה לתמים דעים שהובא לעיל, וכוונתו כי יש סתירה בדעת ר"א אב"ד. ייתכן שגם כאן צריך לומר כי הפסק בתמים דעים הגו מקוצר, ואין אשה כשרה אלא במקום שאין איש.

גם בין חכמי אשכנז נמצאו שפסקו כדעה זו. כך מצאנו בפיוט לר' אברהם בר יצחק
הכהן:

אך אם אין איש זמן עובר, בנשים משבחות תהיה תחת גבר, תבורך מנשים אשת
חבר, רוח ה' דבר על פי נביא, המול ימול וערל וכותי וערבי, יכלא העם מהביא¹³.

נראה לומר, כי אף ר' אברהם פסק שאשה כשרה כשאין איש, שהרי לא חלק על הפייטן
בנושא זה. גם הראב"ה פסק כן כמובא לקמן. וכן פסק ר' יעקב הגור בזכרון ברית לרא-
שונים, קראקא, תרנ"ב, עמ' 53; וראה עוד שם עמ' 121.

בעקבות הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש, פסק כן הטור, יורה דעה, ראש סימן רסד, וכן השולחן
ערוך שם.

ברם, יש להעיר כי בשיטה זו יש קושי, והוא, מנין עולה מן התלמוד שאשה כשרה רק
במקום שאין איש. אם אנו הולכים אחר הכלל המוסכם שבמחלוקת רב ור' יוחנן הלכה כר'
יוחנן, הרי שאשה צריכה להיות כשרה אף לכתחילה. החכמים שלפנינו צמצמו איפוא את
השיטה הקודמת.

נראה כי כבר הראב"ה הרגיש בקושי זה ואלה דבריו:

והיכא דליכא ישראל דידע למימהל ואיכא גוי דידע משמע בפרק שני דעבודה זרה
דמילה בגוי פסולה דכתיב המול ימול וגו'. אבל איתתא כשירה למימהל דהילכתא
כרבי יוחנן ולא כדאמר רב פפא. וכן פסקו רברבא. ומיהו אי איכא גברא רופא¹⁴
מהדרין עליה לאפוקי נפשיה מפלוגתא. ומלשון כשירה אין להוכיח דבדיעבד קאמר
ר' יוחנן דדילמא אידי דתנא פסולה תני נמי כשירה¹⁵.

גם כמה מהאחרונים עמדו על קושי זה¹⁶.

13 ר' אברהם ב"ר עזריאל, בערוגת הבושם, מהד' אורבך, ח"ג, עמ' 203, הקשה על הפייטן
שנקט את הפסוק ואתה את בריתי תשמור, שאינו מתאים לשיטת ר"י. נוסח הפיוט שלפניו היה:
"... נביא המל ברית ישמור וכותי ...". אבל בנוסח שלפנינו, על פי סידור אוצר התפילות,
הלימוד הוא מהפסוק המול ימול, והוא מתאים לשיטת ר"י. "ערל" שנוסף בנוסח שלפנינו,
משמעותו גוי, ולא ישראל שמתו אחיו מחמת מילה.

14 אפטוביצר העיר כי בכ"א הנוסח: רבה.

15 חלק א, סימן רעט, מהד' אפטוביצר, עמ' 353.

16 ר' חזקיה די סילוא בפירושו "מים חיים", רפ"ב מהל' מילה, כתב: "משום דאיכא צדדין לפסוק
כרב ... וכמה שכתבו התוס' ... מש"ה סברי הני רבוותא דלכתחילה מיהא חיישינן לחזור
אחרי איש". ר' יעקב גלאסברג בהערותיו לדברי ר' יעקב הגור עמ' 53 הערה 2 כתב: "מילה
אינה כשירה באשה משום פריצות, וכן פסקו בי"ד סי' רמ"ה שלא תלמוד אשה תינוקות מפני
אביהם שמביאים בניהם, וכתב הט"ז שאפי' בעלה בעיר הדין כן". ועל דבריו אלה אפשר לדון,
שהרי לפי הט"ז אם בעלה באותו בית, מותר. אמנם לדעת ה"בית שמואל" אהע"ז, סוף סי' כב,
גם זה אסור. גם הרי"מ כשר, תורה שלמה, פר' שמות, כרך ח, עמ' ר, סימן קנא, עמד בזה
וכתב: "וברור שלמדו כן ממעשה צפורה וס"ל כהשיטות שמשנה היה חולה או שלא היה שם
ולא היה יכול למול לכן רק בכה"ג אשה כשרה למול". נראה כי דבריו עולים רק לשיטות
שהבאנו לעיל שהוסיפו את הפסוק מצפורה כנימוק לפסק ההלכה כר' יוחנן. וראה עוד בספר
"סדר יעקב" על ע"ז, לר' יעקב ורשנר, ירושלים, תשמ"ח, שדן בזה באריכות ובסוף דבריו
נשאר בצ"ע.

נמצא כי בשיטה זו הולכים הן חכמי ספרד, והן חלק מחכמי אשכנז, ואף חכמי פרובנס¹⁷.

שיטה ג – אשה פסולה למול.

כתבו התוספות בעבודה זרה שם ד"ה אשה:

יש לפסוק כרב ואין אשה כשרה למול דאף על גב דרב ורבי יוחנן הלכה כר' יוחנן בהא הלכה כרב דברייתא דרבי יהודה הנשיא קיימא כוותיה אבל בה"ג פסק דאשה כשרה למול.

וכעין זה כתב גם ר' אלחנן בתוספותיו שם, וכן כתב בתוספות הר"ש משאנץ.

מדברי התוספות, אין לדעת בבירור מה דעתם הסופית אודות כשרותה של האשה למול. מדברי ר' אלחנן משמע שסבור שיש לפסוק כרב, היינו שאשה פסולה. החכם היחיד שפסק בבירור שאשה פסולה למול, הוא ר"י מקורבייל. בספר הסמ"ק סימן קנז כתב: "ואשה וגוי אין מלין". דבריו הובאו בכל בו, אבל לא בפני עצמם, אלא עם אחת השיטות האחרות. ואלו דבריו:

הכל כשרין למול אפילו עבד ואפי' אשה מלה ואפי' קטן במקום שאין שם גדול ואפילו ערל¹⁸ חוץ מן הגוי... וה"ר יצחק ז"ל כתב ואשה וגוי אין מלין¹⁹.

17 כדאי להעיר כי העיטור, הלכות מילה ח"ד, מהר"ר רמא"י, דף נג ע"ב כתב: "ושדר רב צמח גאון היכא דליכא אלא איתתא דמהיל וגברא דתפיס ליה לינוקא מברך על המילה". בטור יר"ד סי' רס"ה הביא זאת והשמיט את המלה "דמהיל", וראה ב"ח ופרישה שם. וכן נמצא בכמה כ"י של הטור שבדקתי, חלקם אשכנזיים וחלקם ספרדיים. כגון, וטיקן 153 סי' 229, אופנהיים 55 סי' 20933, קונטזה 3096 סי' 94, קמברידג' 37 סי' 15834. וכן נמצא גם בכמה דפוסים ישנים, כגון: פס שנת רע"ו, ויניציאה רפ"ב. אין להבין פשר ההשמטה על הרקע של התאמת ההלכה לשיטת הטור, כי שיטת הטור היא שאשה כשרה במקום שאין איש. לכן סביר לומר כי לפני הטור היה נוסח אחר של התשובה. נוסח אחר נמצא בבה"ג, דפוס ברלין, עמ' 106–107. הענין נמצא שם פעמיים וכתוב בו: "אלא אומנא דמהיל". העיר על כך כבר רב"מ לוין, אוצר הגאונים, שבת, עמ' 137 הערה ט, וציין לספרים נוספים שגרסו כן, וכתב כי בעיטור נפלה טעות. ואכן בעיטור כ"י ירושלים 6434 24° ובכ"י וטיקן 143 (סי' 8697) נמצא: "אומנא דמהיל", אבל בכ"י אופנהיים 52 (סי' 21420) נמצא כלפנינו.

מעניין לציין כי בספר הפרדס לר' אשר בן ר' חיים נבי"ו, מחכמי ספרד בדור שלאחר הרשב"א, כתב (ירושלים, תשמ"ה, עמ' קד): "וכתב רב צמח גאון ז"ל דבמקום שאין בו אלא אשה והסנדקים מברכת האשה" וכו'. ברור כי כוונתו כדברי העיטור, אלא שהוסיף כי האשה מברכת כיון שהיא המוהלת. ואיני יודע מדוע בהערות המהדיר לפרדס כתב: "ואינו מובן מה ענין אשה לכאן". ואף תמיהתו מדוע מברכת האשה אינה מובנת לי.

וראה עוד הסמ"ק מצוריד, מהר"ר שושנים, חלק שני, ירושלים, תשל"ו, עמ' מב בליקוטים מס' 34*: "היכא דליכא אלא איתתא דמהיל וגברא דתפש ליה לינוקא מברכין על המילה עכ"ל [תשובת הגאון במרדכי (שבת סי' תס"ח) ובאלפסי גמי פסק דאשה כשרה למול היכא דליכא איש עכ"ל]. לא ברור לי מדוע חלק מהליקוט מסומן בסוגריים, שכן בדקתי את כתב היד והכתוב שם וזה לכאן. מ"מ ההפניה של המהדיר למרדכי אינה נכונה ולא נמצא כן במרדכי שלפנינו. לעצם העניין יש כאן אישור לנוסח העיטור שלפנינו. אבל הנוסח המקורי של התשובה עדיין לא נתברר באופן מוחלט. כאמור, נראה כי קשה להסבירו על רקע של התאמת הלכה.

18 נקט כאן את לשונו של הרמב"ם. אבל שינה מסדר, שהרי הרמב"ם מנה לראשונה את הערל. ויש לזה אולי נפקא מינה לדינא, מי עדיף לכתחילה, ואין כאן מקומו.

19 כל בו סי' עג. וכן הוא גם באורחות חיים, חלק ב, הלכות מילה, מהר"ר שלוינגר, עמ' 5. אלא שבמקום ה"ר יצחק כתוב שם: "הר"י מקורביל", והיא היא.

צא וראה ששיטת הסמ"ק היא יחידאית, שהרי מרן בב"י יורה דעה, סי' רסד, כתב:

הכל בו כתב בשם ה"ר יצחק דאשה לא תמול ואיפשר דלכתחילה קאמר.

אבל ה"ח שם סבור שיש לפסוק כסמ"ק. ולדעתו גם הגהות מרדכי, שבת ספי"ט, פסקו כך, שהרי הביאו את דעת הסמ"ק לבסוף, וכן ביחס לכל בו. בהגהות הרמ"א לשולחן ערוך, כתב: "וי"א דאשה לא תמול (סמ"ק והגהות מרדכי) וכן נהגין להדר אחר איש"²⁰. הרי לנו, כי יש מחכמי אשכנז הסבורים שאין להכשיר אשה למול כל עיקר. נמצא כי אצל חכמי אשכנז אנו רואים שלוש שיטות שונות בנושא זה. לעומת זה, אצל הספרדים, קיימת שיטה אחת בלבד. איני יודע אם אפשר לדבר כאן על התפתחות שחלה אצל חכמי אשכנז, מכיוון של קולא לחומרא. מכל מקום נראה שאפשר להצביע על מגמה כזו, אם נעקוב אחרי ספר הסמ"ג.

כך כתב הסמ"ג, מ"ע כח, דפוס ויניציאה, שנת ש"ו, דף קטו ע"ב:

במסכת עבודה זרה בפרק שני נחלק רב ורבי יוחנן אם אשה כשרה למול ורבי יוחנן מכשירה והלכה כר' יוחנן וצפורה על ידי אחר עשתה כדאיתא התם.

לכאורה דברי הסמ"ג קשים. אם הוא פסק שהלכה כר' יוחנן, מה טעם היה עליו לומר כי צפורה על-ידי אחר עשתה. הרי לר' יוחנן אשה כשרה למול²¹. ועלה בדעתי כי יש ליישב את דברי הסמ"ג על פי האמור בהגהות מימוניות. ואלה דברי הגהות מימוניות, רפ"ב ממילה:

כרבי יוחנן ודלא כרב דפסל כדאיתא פ"ק(ב) דע"ז, וכן [פסק] רא"מ וכן רבי שמחה וכן ס"ה, ויש ס"ה כתוב בו שבזו רבי יוחנן פוסל וליתא כדאיתא התם.

נמצא כי היו אנשים, שדעתם לא היתה נוחה מהעובדה כי אשה כשרה למול. כדי להתאים את ההלכה לדעתם, שינו בחזק יד את נוסח הסמ"ג. הם הפכו את שמות החולקים, כדי שיצא כי ר' יוחנן הוא הפוסל, והרי ידוע כי הלכה כר' יוחנן²². עולה, כי נוסח הסמ"ג בידינו כיום, מורכב משני נוסחים. האחד הוא הנוסח המקורי בו

20 הנה הש"ך והגר"א הקשו מה הוסיף הרמ"א שיש להדר אחר איש, הלא גם השו"ע מודה בזה, ע"ש. ולכאורה המעיין בשו"ע יראה שלא כתב כן, אלא כתב בסתם שאשה כשרה למול. וצריך לומר כי היות ובב"י לא הזכיר כלל את דעת השאילתות ושאר הספרים שצוינו בשיטה א, משמע כי לדעתו אין שיטה המכשירה אשה לכתחילה. נמצא כי דבריו בשו"ע נכתבו בקיצור והם נסמכים על האמור בב"י, ומשום כך הקשו עליו. וראה רי"ח סופר, ברית יעקב, ירושלים, תשמ"ה, עמ' קמא בהערה.

21 וכבר נתקשה בזה בספר כורת הברית לר' אליהו פוסק, למברג, תרנ"ג, דף סג ע"א [גם בספר הברית (לעיל הערה 7) עמ' קנד העיר בזה ונשאר בתמיהת], ובין דבריו הביא את דברי מהרש"ל [לקמן ליד הערה 26 ולפי נוסח הדפוס] ופלפל בהם. ובקונטרס הגהות להרב ר' העשיל (בסמ"ג מהד' ירושלים, תשכ"ב) כתב: "והלכה כר' יוחנן וצפורה וכו' ס"א ע"י עצמה". וברור שרצה לומר כי בזה יש ליישב את דברי הסמ"ג.

22 הדבר מזכיר את דברי התלמוד במגילה לב רע"א: "משום דאפכי להו", אלא דשם משמע שהוא מתוך טעות. אבל ע"י פסחים קיב ע"א: "אם בקשת ליחנק היתלה באילן גדול", וברשי" שם. ובעירובין נא ע"א: "לא תנא ליה כר' יוסי אלא כי היכי דליקבלי מיניה", וראה מגן אברהם סי' קנו ובאחרונים שם.

נאמר כי הלכה כר' יוחנן. השני הוא שריד מהנוסח האחר, בו נפסק כי אשה פסולה ולכן חייבים לומר כי צפורה עשתה על-ידי אחר.

נבדוק את העניין בכתיב-יד ובדפוס ראשון. הסמ"ג היה ספר גפוף, וידועים ממנו כיום למעלה משמונים כתבי-יד. לכן בדקתי רק כמה מהם, חלקם מוחזקים כעתיקים, ומהם נקיש על השאר²³.

א. כ"י שוקן מס' 13869, משנת מ"ח: "במסכת ע"ז בפרק שיני שנחלקו בין רב ור' יוחנן אם אשה כשירה למולה ור' יוחנן מכשירה והלכה כמותו".
נוסח זה נמצא גם בכ"י פריס 370 ס' 20241, שעפ"י הרישום שבמכון הוא משנת נ" וכן הוא בכ"י מונטיפיורי 121 ס' 7303.

ב. כ"י הסמינר R 675: "ור' יוחנן מכשירה (בגליון: פסלה) והלכה כר' יוחנן וצפורה מלה ע"י עצמה (בגליון: אחר) כדאי התם".

ג. כ"י פריס, ספריה לאומית, מזרי (4472), ס' 4411: "ור' יוחנן פוסלה (בגליון נכתב: מכשירה) והלכה כר' יוחנן וצפורה ע"י אחר (בגליון נכתב: עצמה) עשתה כדאי התם".

ד. כ"י פרמא 93 ס' 12322 (שנת מ"ו): "ור' יוחנן והלכה כר' יוחנן".
לא נאמר כאן מהי דעתו של ר' יוחנן. נראה שלפני המעתיק היה כ"י בו נמחקה דעתו של ר' יוחנן. יתכן גם שהיה תיקון אלא שהמעתיק לא יכול היה לקרואו.

ה. כ"י פריס 304 ס' 12869, כ"י מינכן 145 ס' 1226, וכן בס' 2125: "ור' יוחנן פוסלה והלכה כר' יוחנן וצפורה ע"י אחר עשתה".

ו. כ"י ציריך 76 ס' 2615, מכיל פירוש אנונימי על הסמ"ג שנכתב בסביבות שנת ר"ג, ואלו דבריו: "הלכה כר' יוחנן וכו'. פי' הלכה כר' יוחנן שאשה כשירה למול שהרי צפורה אשת משה רבינו הית' עצמה מלה את בנה ש"מ שאשה כשיר' למול".
כלומר, היה לפנינו נוסח כמו כ"י ב (ללא הגליון)²⁴, והיה קשה לו מה ענין צפורה לר' יוחנן. ולכן פירש כי גם מכאן ראייה לר' יוחנן²⁵.

ז. דפוס ראשון [רומא סביב ר"ל]: "במסכ' ע"ז פרק שני נחלק רב ור' יוחנן אם אשה כשירה למול ור' יוחנן מכשירה והלכה כר' יוחנן וצפורה על ידי כן עשתה כדאי התם"²⁶.

ח. גם מתוך פירוש המהרש"ל אנו יכולים לעקוב אחר הנוסחים השונים בזה. ואלו דבריו בפירושו "עמודי שלמה", עפ"י כ"י ירושלים מס' 8°386:

23 תודתי לרב ישראל פלס על עזרתו בענין זה.

24 וכן הוא, לדוגמה, גם בכ"י פריס 374 ס' 4353 (שנת ק"ב), וללא הערות בגליון.

25 ראה לעיל הערה 10 כי מצאנו כן באחד הנוסחים בה"ג. ואולי יש לקשר זאת עם גלגולי הנוסח שאנו רואים כאן.

26 וכן הוא גם בשונצינו, רמ"ח, אלא שבתחילה כתוב שם: "במסכת ע"ז בפרק בת" (1), וכו' גם בדפוס ויניציאה רפ"ב שהוא העתק מדויק משונצינו שורה שורה, מלה מלה, כולל הטעות בציון הפרק, והדברים ידועים שמדפיסי ויניציאה העתיקו משונצינו.

ע"י כן עשת' ה"ג וה"פ שהיתה יודעת שאף לאחר מ"ת כשרה דו"ק. ויש טועני שהגיהו ע"י אחר ואמת שכך הוא לשם אבל הוא אליב' דרב והספר שפסק כר' יוחנן למה לו להביא זה. וי"ס שמגיהו ע"י עצמ' עשת' כן גם זו מן הטועני כדפי' 27.

דומה, כי ניתן לעקוב אחרי השינויים שחלו בספר הסמ"ג. מתחילה נפסק שאשה כשרה למול וללא כל נימוק, וכך הוא בכ"י א'. בשלב הבא נכתב בגליון כי אשה פסולה כמצוי בכ"י ב' 28. בשלב הבא נכתב בפנים כי אשה פסולה. לאחריו נכתב בגליון כי אשה כשרה, כמצוי בכ"י ג'. נראה כי המצב בכ"י ד' מראה את מצב אי הבהירות שהיה לפני המעתיקים עקב הערות שהיו בגליון. השלב הבא, המתואר ע"י כ"י ה', מראה שנתקבל באופן מוחלט כי האשה פסולה למול. אמנם היו נוסחים שנשמרו בהם הפסק הראשון, שאשה כשרה למול, אלא שהיה בהם גם עניינה של צפורה. כיון שענין זה אינו מובא במפורש בתלמוד כראיה לשיטת ר' יוחנן, ואף הסמ"ג לא הביאו כראיה, הוא היה קשה לכמה פרשנים, וכפי שעובדה זו באה לידי ביטוי בכ"י ו' ובפירוש מהרש"ל. דפוס ראשון דומה לשלב ב' ללא הגליון, זאת בהנחה כי דבריו "ע"י כן עשתה", משמעותם: על-ידי עצמה עשתה (או — משום כן עשתה בעצמה), אלא שמהרש"ל התנגד לכך, וגם הביטוי "כדאיתא התם" אינו מובן, וראה הערה 27.

האמור עד כאן יכול להתפרש גם בצורה שונה. אם נניח כדברינו כי המדובר בתיקון שנעשה בחזקת יד בסמ"ג, הרי שקשה להבין כיצד הצליח התיקון לחדור פנימה לחלק ניכר מהספרים. איני אומר שזו פירכא שאין לה תשובה. כל שאני אומר הוא כי מכיון שכן, יכול אדם לומר כי התיקון אינו תיקון, אלא חזרה של המחבר מדבריו הראשונים. לאמר — יש לנו כאן מהדורא בתרא של הסמ"ג. אף תשובה זו יש בה קשיים, ובמיוחד קשה מה ראה המחבר לחזור בו מדעתו בניגוד לכל הפוסקים שקדמוהו. אעפ"כ הבאתי השערה זו כיון שיש בה אולי תשובה לשאלה, כיצד יתכן שתיוקנים יחדיו פנימה באופן "מוצלח" כל כך. נמצא כי נושא ענין השינויים בסמ"ג, עדיין צריך לפנים.

*

נושא עניני השינויים בסמ"ג, שהוא מעניין מצד עצמו כמובן, מביא אותנו להשערה מסוימת אודות מקום חיבורו של ספר הקנה לר' אביגדור קרא. הסכמת החוקרים כי הספר נתחבר בספרד, פרט לאהרן ילינק הסבור כי נתחבר בביונטיון. לאחרונה דן י' תא שמע מחדש בסוגיה והראה כי "יש ממש רב בטענה זו (של ילינק) וכי ניתן לתומכה בשיקולים נכ-בדים" 29.

27 בדפוסים שלפנינו חסר כל הקטע האחרון, ואף הכתוב לעיל מזה אינו כתוב בצורה ברורה. ולפי נוסח כתב היד לא נתברר לי מה טעם דחה הנוסח: ע"י עצמה עשתה כן, שלכאורה נוסח זה זהה לראשון. יתכן כי רש"ל רצה למחוק "כדאיתא התם", כיון שבתלמוד לא נזכר מאומה בזה, אלא שלא משמע כן בדבריו.

28 לא ברור השלב בו חדר פנימה הקטע אודות צפורה, אלא אם נניח כי הובא בתחילה כנימוק לפסק כר' יוחנן וכהערה 6.

29 ראה י' תא שמע, היכן נתחברו ספרי הקנה והפליאה, פרקים בתולדות התורה היהודית, מוקדשים לפרופ' י' כץ, ירושלים, תש"ם, עמ' גו ואילך. תא שמע גם ציין לכל ספרות המחקר בנושא זה.

הבה נבדוק את האמור בספר הקנה בנושא זה. אלו דבריו בסוד המילה וכוונותיה, דפוס קראקא, תרנ"ד, דף סא ע"ב:

א"ל רבי אשאלך והודיעני בשלמא הגוי שמל אין מילתו כשירה... אלא אשה דפליג רב ור' יוחנן רב אמר נהי שפטורה מ"מ אם מלה היא בעצמה כשרה ור' יוחנן אמר פסולה ובשלמא רב דמכשיר קרא מסייעו שנאמר ותקח צפורה צור וכו' אלא ר"י אמאי פליג ומכחיש האמת א"ל בני צפורה: [ע"י] אחר עשאתו א"ל והא כתיב ותכרות ת' נסתר לנקיבה א"ל שב משה והטיף ממנו דם ברית וצדקו דברי ר"י שאין דין מבער דין.³⁰

לאור האמור עד עתה, אין ספק כי דברים אלה לא יכולים להיאמר בספרד, שכן לא מצאנו שם שיטה הפוסלת אשה למול, ולא מצאנו שם שיטה שנוסחתה בתלמוד תהיה שונה מהנוסח שלפנינו. קשה להניח כי המחבר הוא ספרדי שהושפע כה חזק משיטה אשכנזית מסוימת. סביר יותר לומר כי לפנינו חכם אשכנזי, או חכם באיזור המקורב ביותר לחכמי אשכנז, והנמצא תחת השפעתם.

אין צורך לומר כי הדברים הללו אמורים רק לפי עניין אחד, ואי אפשר להוציא מכאן מסקנה החלטית. עם זאת דומה כי יש בכך כדי להראות, שהסכמת החוקרים עלי-כי ספר הקנה נתחבר בספרד, צריכה עוד לפנים.

אלא שגם כאן, בעל דין יכול לחלוק ולהוציא מסקנה אחרת מדברי הקנה. היינו, אפשר לומר כי כל אשר למדנו מדוגמה זו הוא, כי מחבר ספר הקנה לקח מדברי הסמ"ג ושם בכליו מבלי לבדוק את הדברים, ובלי לציין שעשה כן. ואכן כבר עמד א' ילינק³¹ על העובדה כי מחבר ספר הקנה "הלך בסדר המצות אחר הסמ"ג והשתמש בסדורו בלשונו ובבקיאותו בתלמוד של ר' משה מקוצי". אליבא דטענה זו, נמצא שאפשר, לכל היותר, לצרף את דברי הקנה לרשימת המהדורות השונות של סמ"ג, המצויות בכתב-יד, ולהוכיח ממנו על קיומה של מהדורה מעין זו. ואכן ראינו ברשימה לעיל, כי קיימת מהדורה מעין זו, והיא נמצאת תחת האות ה.

ה ע ר ה ב ש ע ת ג ה ה

עתה הופיע ספרו של ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ירושלים תשמ"ט. דבריו בפרק ד' יש להם קשר עם האמור כאן, ובמיוחד האמור בעמוד סו, הערה 18.

30 וכן נמצא בכ"י אופנהיים 548 (ס' 16908) ובכ"י אופנהיים 549 (ס' 16909), בשינויי נוסח קלים שאינם משמעותיים.

31 קונטרס תרי"ג, וינה תרל"ח, עמ' 40.